

РОЗДІЛ 4

КЛАСИЧНІ МОВИ. ОКРЕМІ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ

УДК 811.124'06'373.7

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2022.21.2.28>

КОНЦЕПТ ЗАКОН КРИЗЬ ПРИЗМУ ЛАТИНСЬКИХ ПАРЕМІЙ ТА ЮРИДИЧНИХ СЕНТЕНЦІЙ

THE CONCEPT *LAW* THROUGH THE PRISM OF LATIN PAREMIAS AND LEGAL MAXIMS

Петришин М.Й.,

orcid.org/0000-0003-4060-7440

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри загального та германського мовознавства

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Стаття присвячена проблемі інтерпретації концепту *ЗАКОН* у мовній картині світу давніх римлян. Закон належить до універсальних домінант будь-якого народу, оскільки є втіленням не тільки найвищої влади у державі, а й сукупністю правил співжиття і норм поведінки у суспільстві.

Метою роботи є виявлення семантико-когнітивних особливостей концепту *ЗАКОН*, аналіз впливу пареміології на формування змістового наповнення аналізованого концепту в римській лінгвокультурі. Актуальність розвідки обумовлена відсутністю досліджень лінгвокультурної специфіки уявлень про правові реалії римлян на матеріалі паремійної спадщини. Матеріалом дослідження слугували паремії та юридичні сентенції. Загальний обсяг вибірки становить близько 160 паремій.

Латинські паремії правової тематики віддзеркалюють правові пріоритети та ціннісні уявлення римлян, вчать дотримуватися правил морального кодексу. У результаті проведеного аналізу встановлено, що закони пронизували усі сфери життєдіяльності античної людини і функціонування держави. У римській лінгвокультурі поняття закону тісно пов'язане зі звичаями. Закон виступав мірилом дозволеного і недозволеного, правильного і неправильного, царем усіх людських справ, вищою силою, джерелом добробуту громадян, отожднювався з базовими демократичними цінностями, а саме – рівноправністю, рівністю за статусом, можливостями, правами, справедливістю. У законах римляни вбачали захист і порятунк. У латинських юридичних сентенціях концепт *ЗАКОН* корелює з абстрактно-емоційними, ментальними і темпоральними концептами. Латинські паремії демонструють зв'язок поняття закону з мовою.

Вивчення семантико-когнітивних особливостей концепту *ЗАКОН* сприяє виявленню його універсальних та етно-специфічних особливостей, дозволяє краще пізнати особливості менталітету давніх римлян.

Ключові слова: концепт, закон, паремії, юридичні сентенції, латинська мова.

The article is devoted to the problem of interpretation of the concept *LAW* in the linguistic picture of the world of ancient Romans. The law belongs to the universal dominants of any nation, as it is the embodiment not only of the highest authority in the state, but also a set of rules of coexistence and norms of behaviour in the society.

The aim of the work is to identify the semantic and cognitive features of the concept *LAW* in the Roman linguistics. The relevance is due to the lack of research on the linguistic and cultural specifics of ideas about the legal realities of Romans on the material of paremic heritage. Paremiias and legal maxims have served as the material of the research. The total sample size is about 160 paremiias.

Latin paremiias on legal issues reflect the priorities and values of Romans, teach to follow the rules of the moral code. As a result of the analysis it was found out that the laws permeated all the spheres of life of ancient people and functioning of the state. In Roman linguistics, the concept of *LAW* is closely related to customs. The law was the measure of what is allowed and what is not allowed, right and wrong, the centre of all human affairs, the highest power, the source of welfare of citizens, equalled basic democratic values, namely equality, opportunities, rights, justice. Law was considered the source of protection and salvation. The concept of law is closely related to language, as language verbalizes the ethical, moral and legal principles of the people. In Latin legal maxims, the concept *LAW* correlates with abstract emotional, mental and temporal concepts. Latin paremiias demonstrate the connection between the concept of law and language.

The study of semantic and cognitive features of the concept *LAW* helps to identify its universal and ethnospecific features, allows to better understand the peculiarities of the mentality of ancient Romans.

Key words: concept, law, paremiias, legal maxims, Latin.

Постановка проблеми. Актуальним питанням сучасних мовознавчих студій є дослідження паремійного фонду, оскільки прислів'я і приказки – це невичерпне джерело інформації про зв'язок мови і культури народу, його цінності. Паремії правової тематики – це соціально-культурний феномен, інтелектуальна спадщина етнічної спільноти, код мислення, який відображає не тільки закони найвищої влади у державі, а й сукупність правил співжиття і норм поведінки у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт *ЗАКОН* неодноразово перебував у колі наукових зацікавлень українських і зарубіжних юристів, теологів, філософів, природознавців, мовознавців, що обумовлено не тільки його універсальністю, а й етнокультурною специфікою. Наукова розвідка Сніцар В. присвячена виявленню основних архетипів англосаксонської та української правової культур, аналізу впливу фольклору на розвиток правового мислення обох народів у діячій [8]. Предметом наукових студій Калиновського Ю. є вивчення повсякденної правосвідомості українського суспільства шляхом аналізу приказок і прислів'їв, що містять у собі аксіологічно-оціночну складову і відображають особливості правового менталітету українства. Такий підхід, на думку дослідника, дозволяє прослідкувати взаємозв'язок повсякденної правосвідомості та моральної свідомості як взаємозалежних саморегуляторів людської поведінки [2, 75]. Наукові пошуки Риндюк В. присвячені з'ясуванню походження та значення слова “закон” з позицій етимологічного та семантичного підходів [5]. У полі наукових зацікавлень Р. Шафікової – порівняльний аналіз концептів *ПРАВО* і *ЗАКОН* на матеріалі башкирських й англійських прислів'їв і приказок [12]. Дослідження Левчук-Хмари М. присвячено проблемі становлення концепту *ЗАКОН* у давньогрецькій культурній традиції [3]. Проте у вітчизняній класичній філології особливості правової думки римлян, закарбованої у юридичних прислів'ях і приказках, не знайшли належного осмислення. У зв'язку з цим назріла потреба вивчення етнокультурної специфіки аналізованого концепту в латинській мові, що дає можливість краще зрозуміти особливості менталітету і правової культури давніх римлян. Отже, актуальність розвідки обумовлена спрямованістю сучасних лінгвістичних студій на вивчення базових концептів, а також відсутністю досліджень лінгвокультурної специфіки уявлень про правові реалії римлян на матеріалі паремійної спадщини.

Метою роботи є виявлення семантико-когнітивних особливостей концепту *ЗАКОН* у мен-

тальності римлян, аналіз впливу пареміології на формування змістового наповнення аналізованого концепту в римській лінгвокультурології.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: узагальнити теоретичні засади дослідження концепту *ЗАКОН* у сучасних мовознавчих студіях; укласти реєстр латинських паремій та юридичних сентенцій, які відображають уявлення давніх римлян про закон; виявити універсальні й етноспецифічні уявлення римського народу про цей соціальний феномен.

Об'єктом дослідження слугували латинські паремії та сентенції правової тематики, що репрезентують уявлення давніх римлян про закон. **Предметом** – засоби та лінгвокультурні особливості аналізованого концепту в паремійній спадщині латинської мови.

Джерельною базою розвідки слугували паремії та юридичні сентенції (160 одиниць), зафіксовані словниками крилатих латинських висловів, збірками юридичних сентенцій [4; 11; 13; 14], оскільки паремійний фонд мови імпліцитно або експліцитно відображає аксіологічні моделі соціуму, акумулює особливе бачення і сприйняття концептів. Окрім того, вивчення пам'яток мови і права різних народів, як зазначає Н. Толкачова, дає вельми цікавий матеріал для з'ясування загальних ознак, що супроводжували конкретні явища людської культури [10, 58].

Виклад основного матеріалу. Концепт – це не лише когнітивна структура, а й інтелектуальна одиниця, збагачена ціннісними ознаками, культурно маркований вербалізований смисл, зовнішня форма якого представлена низкою мовних реалізацій, що утворюють відповідну лексико-семантичну і когнітивну структури. Концепт розглядаємо як “абстрактну одиницю ментального рівня, яка відображає зміст результатів пізнання людиною довкілля та в якій зосереджено відомості про об'єкт, його властивості, місце в культурі народу, результати емоційно-оцінного осягнення, що, відповідно, вмотивовує розбудову й збагачення цієї одиниці завдяки збагаченню індивідуального емоційного й культурного досвіду носіїв мови” [6, 5–6]. Юридичні сентенції, услід за В. Тертишник, трактуємо як “лаконічні, гнучкі, узагальнюючі певні обставини юридичних фактів, викладені у вишуканій, часто в ритмічно організованій формі, в яких наведено будь-які повчальні думки” [9, 3]. Отже, правова афористика – це правові норми або приписи, які відображають особливості правового менталітету народу, вербально репрезентують ставлення етнічної спільноти до правових і неправових дій, фіксують уяв-

лення соціуму про вчинки, наміри людей, правові норми і взаємовідносини у різних сферах буття. Окрім того, як зазначає І. Голубовська, паремії юридичної тематики – це не лише універсальні загальнолюдського життєвого досвіду, а й неповторні зразки національної логіки та світооцінки, що сприяють виявленню менталітету [1, 72].

Латинські юридичні сентенції сягають корінням найдавніших правових звичаїв, положень римського права, влучних і коротких повчальних настанов предків щодо правил і норм поведінки у суспільстві, віддзеркалюють правові пріоритети та ціннісні уявлення римлян.

Розглянемо особливості змістового наповнення концепту ЗАКОН на матеріалі паремійної спадщини римлян. Засобами вербалізації аналізованого концепту в латинських юридичних сентенціях слугують лексеми *lex*, *legis f* та *ius*, *iuris*, *n*. Концепт ЗАКОН відображає специфіку правової системи римського права, яке стало коліскою сучасних європейських правових систем, виробило категоріальний апарат, що регулював правовідносини у суспільстві. У римській лінгвокультурі поняття закону тісно пов'язане зі звичаями, оскільки на ранніх етапах розвитку римської юриспруденції головною формою правотворення були звичаї, тобто правила поведінки, які утворилися стихійно шляхом багаторазового повторення упродовж тривалого часу і регулювали поведінку людей. Звичаї, які визнавалися і захищалися державою, становили звичаєве право і з часом набували статусу закону: *Consuetudo et mos vim legis habere videntur. Consuetudo est altera lex. Consuetudo pro lege servatur. Consuetudo est optimus interpret legum. Leges mori serviunt. Mos legem regit. Vulgus consuetudinem pro lege habet. Omnes populi legibus aut moribus reguntur*. Окрім того, погані звичаї вважали джерелом появи законів: *Ex malis moribus bonae leges natae sunt*.

Закон у ментальності римлян є царем усіх людських справ, вищою силою: *Non rex est lex, sed lex est rex. Nemo est supra legem*. Закон виступав основою держави, способом вираження інтересів і потреб громадян: *In legibus fundamentum rei publicae est. Legalitas regnorum fundamentum*.

Давні римляни були законослухняними громадянами. У законах вони вбачали захист і порятунк: *Lex semper dabit remedium. Lex est tutissima cassis, sub clypeo legis nemo decipitur*. Право і закони, на думку римлян, повинні служити людям, а не окремій панівній верхівці: *Omne ius hominum causa constitutum est*. Лише законослухняний громадянин, який поважає закони своєї країни, не порушує права і закони інших, не

чинить правопорушень: *Qui iure suo utitur, nemini facit iniuriam*.

У римському суспільстві закон ототожнювався з поняттями покарання і злочину, оскільки у будь-якому суспільстві люди скоюють погані вчинки, які передбачають справедливу кару за вчинений злочин: *Nullum crimen sine poena, nulla poena sine lege, nullum crimen sine poena legali. Ubi lex, ibi poena. Ubi ius, ibi remedium. Ignorantia legis neminem excusat. Ignorantia eorum, quae scire tenentur non excusat. Ignorantia legis non est argumentum. Ignorare legis est lata culpa*. Правова думка римлян допускала незнання окремих фактів, а не права: *Ignorantia excusatur, non iuris sed facti. Ignorantia facti excusat, ignorantia iuris non excusat*.

У римській лінгвокультурі концепт ЗАКОН має здебільшого позитивну конотацію. Закон – це сила, над якою ніхто та ніщо не може панувати, джерело добробуту громадян: *Nulla potentia supra leges debet esse. Nemo est supra legem. Ibi potest valere populus, ubi leges valent*.

У результаті аналізу латинських паремій виявлено, що концепт ЗАКОН ототожнювався у ментальності римлян з базовими демократичними цінностями, а саме – рівноправністю, рівністю за статусом, можливостями, правами. Закони, на думку римлян, є обов'язковими для усіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу, расової належності чи інших ознак: *Aequitas enim lucet per se. Leges cum omnibus semper una voce loquuntur. Lex uno ore omnes alloquitur. Lex omnes mortales alligat*. Окрім того, у правовій афористиці римлян знаходимо думку про те, що ніхто не може встановлювати окремі закони для самого себе: *Nemo ius sibi dicere potest*.

Феномен закону безпосередньо пов'язаний з уявленнями про справедливість, суть якої не може бути розкрита у відриві від законності і гуманізму. Лише справедливий закон є основою свободи, рівності і благополуччя у державі: *Aequum et bonum est lex legum. Lex iusta libertati et aequalitati praesidio est. Aequitas sequitur legem. Lex aequitate gaudet; appetit perfectum. Lex respicit aequitatem. Maxime in iure aequitas spectanda est. Aequitor est dispositio legis quam hominis. Ratio in iure aequitas integra. Tantum habent de lege, quantum habent de iustitia*.

Латинські юридичні сентенції репрезентують зв'язок концепту ЗАКОН з абстрактно-емоційним концептом ВОЛЯ / СВОБОДА, адже свобода – це невід'ємна характеристика вільної людини, необхідна складова гармонійної картини світу античної людини: *Legibus idcirco omnes servimus, ut liberi esse possimus*.

Закон виступає мірилом не тільки справедливого і несправедливого, а й дозволеного і недозволеного, правильного і неправильного: *Lex nemini operatur iniquum, nemini facit iniuriam. Lex est norma recti. Lex est sanctio sancta, iubens honesta et prohibens contraria. Lex est linea recti.* Окрім того, римські закони були суворими: *Dura lex, sed lex. Dura lex scripta tamen.*

Складовими аналізованого концепту в паремійній спадщині виступають благо і добробут, оскільки лише зі справедливими законами римський народ пов'язував надію на добробут громадян і розквіт держави: *Salus populi – suprema lex. Salus rei publicae – suprema lex. Ad salutem civium leges inventae sunt. Ibi potest valere populus, ubi leges valent. In legibus salus.* Римські закони підносили всезагальне благо над благом окремих осіб: *Leges omnium salutem singulorum saluti anteponunt.*

Латинські юридичні сентенції демонструють зв'язок поняття закон з почуттям поваги, що ґрунтується на визнанні його авторитету, оскільки повага до законів держави є не тільки однією з підвалин правового суспільства, а й запорукою добробуту і процвітання громадян: *Servare leges patriae pulchrum et bonum est. Amemus patriam, pareamus legibus.*

У результаті аналізу паремій встановлено зв'язок закону з концептом *МОВА*, адже мова права, як зазначають І. Сковронська та Б. Юськів, – це “сигнали” певного юридичного світогляду, що виражають духовно етичні ідеали суспільства та моральні принципи, усвідомлені людським розумом, сприйняті правовою системою і вербалізовані у мові [7, 374]. Майстерне і досконале володіння мовою – це необхідна умова тлумачення правових норм будь-якого народу, основа існування права як соціального феномена, що вербалізує духовні, етичні, моральні та правові принципи суспільства, вінець еволюції когнітивних процесів, акумулятор досвіду і мудрості народу. Свідченням цього слугують наступні вислови: *Sensus verborum est anima legis. Curiosa et captiosa interpretatio in lege reprobatur.* Правова думка римлян вимагає неухильного дотримання мовних правил, оскільки той, хто пропустить кому, програє справу: *Qui perdit virgola, perdit causa. A verbis legis non est recedendum.* Окрім того, римські законодавці розуміли, що текст закону повинен бути стислим, коротким, логічно послідовним, щоб легше запам'ятовувався тими, хто його не знає: *Legem brevem esse oportet.*

У римській лінгвокультурі виявлено низку паремій, що демонструють зв'язок закону і ментального концепту, який відображає особливості

когнітивних та аналітичних здібностей людини. Розум, на думку римлян, – це душа і життя закону, здатність знаходити рішення складних життєвих ситуацій і передбачати наслідки дій, тлумачити норми законів і розуміти їх суть: *Ratio est anima, vigorque ipsius legis. Lex plus laudatur quando ratione probantur. Lex est ratio summa quae iubet quae sunt utilia et necessaria, et contraria prohibet. Lex semper intendit quod convenit rationi.*

Закон як феномен правової культури римлян корелює з мораллю, оскільки метою як моральних, так і правових норм є регулювання суспільних відносин, утвердження у житті держави загальнолюдських цінностей, принципів рівності, свободи і справедливості. У суспільстві, в якому відсутні уявлення про добро і зло, справедливе і несправедливе, належне і неналежне, не працюють закони: *Quid leges sine moribus vanae proficiunt.* Існувала також думка про те, що докори сумління є покаранням без закону: *Etiam sine lege poena est conscientia.* Також закони совісті інколи забороняють робити те, що не забороняє закон: *Quod non vetat lex, hoc vetat fieri pudor.*

З концептом *ЗАКОН* тісно пов'язаний концепт *СУДДЯ*, який у римській лінгвокультурі має позитивну конотацію. Так, наприклад, в образі судді втілено уявлення про речника закону: *Iudex est lex loquens.* Окрім того, обов'язком суддів є дотримання букви закону: *Iura novit curia.*

Аналіз юридичних сентенцій і паремій демонструє зв'язок поняття *ЗАКОН* з концептами емоційної сфери. Закон у свідомості римлян несумісний з гнівом, оскільки у полоні негативної емоції людина часто втрачає контроль над собою, порушує закон, здатна до неадекватних вчинків, не може розсудливо оцінити ситуацію: *Lex videt iratum, iratus legem non videt.*

Важливу роль у структурі аналізованого концепту відіграють паремії, які відображають зв'язок закону з темпоральним концептом *ЧАС*. Згідно з положенням римського права закон діє від часу його прийняття і не може впливати на оцінювання вчинків, що були здійснені до його прийняття: *Lex retro non agit.* Закони є вічними: *Lex est ab aeterno.* Вони народжуються, живуть, але ніколи не вмирають: *Dormiunt aliquando leges, numquam moriuntur.* Римські закони не допускали зволікання: *Lex reprobat moram.*

Зустрічаються афоризми, які репрезентують думку про те, що нужда або необхідність не підпорядковуються жодним законам: *Necessitas caret lege. Necessitas non habet legem. Necessitas omnem legem frangit.*

В окремих пареміях знаходимо негативне ставлення римлян до закону і правосуддя: *Quid faciant leges, ubi sola pecunia regnat?* Зміст сентенції спрямований на установку того, що гроші – це спокуса для людей, сила, яка править світом. Коли багатство і нажива панують над людським розумом, то породжують беззаконня.

У результаті проведеного аналізу виявлено диференціювання понять юридичних законів і законів природи. У світоглядній традиції римлян лише закони природи є найдосконалішими і незмінними: *Leges humanae perfectissimae sunt et immutabiles. Iura naturae immutabilia sunt.* Одним з найважливіших природних законів була згода усіх народів: *Consensio omnium hominum est lex naturae.* Закони природи актуальні у тому випадку, коли юридичні закони не мають сили: *Legibus sumptis desinentibus, lege naturae utendum.* Закони природи утверджували думку про необхідність шанобливого ставлення до батьків, адже сім'я у римському суспільстві відіграла значну роль у формуванні морально досконалої особистості: *Diligere parentes prima naturae lex est. Erubescit lex filios castigare parentes.* Закономірним результатом існування живих організмів вважали смерть: *Mors naturae lex est. Lex est, non poena perire.*

Концепт *ЗАКОН* співвідноситься у римській лінгвокультурі з поняття науковий закон. Пояснення будь-якого явища здійснюється в науці за допомогою законів, які є ключем до розуміння та практичної реалізації знань: *Prima lex historiae, ne quid falsi dicat.*

Висновки. Концепт *ЗАКОН* належить до ключових концептів правової картини світу будь-якого народу. Латинські юридичні сентенції віддзеркалюють правові пріоритети та ціннісні уявлення римлян, вчать дотримуватися правил морального кодексу. У римській лінгвокультурі концепт *ЗАКОН* виступає мірилом дозволеного і недозволеного, правильного і неправильного, вищою силою, джерелом добробуту громадян, ототожнюється з рівноправністю, рівністю за статусом, можливостями, правами, справедливістю, корелює з абстрактно-емоційними, ментальними і темпоральними концептами. У законах римляни вбачали захист і порятунк.

Перспективою наших студій є аналіз паремійної репрезентації концепту *ЗАКОН* на матеріалі різноструктурних мов, що дозволить виявити його універсальні стереотипи та етнокультурну специфіку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Голубовська І. О. Паремія як відбиття ціннісних пріоритетів етнічної спільноти (на матеріалі української, російської, англійської та китайської мов). *Мовознавство*. 2004. № 2–3. С. 66–74.
2. Калиновський Ю. Ю. Приказки та прислів'я як індикатори повсякденної правосвідомості. *Гуманітарний часопис*. 2006. № 3. С. 75–85.
3. Левчук-Хмара М. Образ і поняття закону в давньогрецькій культурній традиції. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія"*. Сер.: Філософія. 2012. Вип. 11. С. 91–101.
4. Осипов П. І. Латинська фразеологія : Словник-довідник. Київ : Академвидав, 2009. 344 с.
5. Риндюк В. І. Закон: до питання семантичного та термінологічного визначення. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Юридичні науки. Вип. 3. Том 1. 2016. С. 50–54.
6. Скаб М.В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01. К., 2009. 36 с.
7. Сковронська І., Юськів Б. Відображення концептосфери права у мовній концептуальній картині світу. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2015. Вип. 4. С. 371–375.
8. Сницар В. Концепт LAW/ЗАКОН в англійській і українській лінгвокультурах. *Res Humanitariae*. 2017. XXI. С. 143–167.
9. Тертишник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції. *Підприємництво, господарство, право*. 2003. № 6. С. 3.
10. Толкачова Н. Є. До питання про роль правового звичаю в регулюванні суспільних відносин. *Українське право*. 2007. Ч. 1 (20). С. 57–71.
11. Цимбалюк Ю. В., Краковецька Г. О. Крилаті латинські вислови. Київ : Вища школа, 1976. 192 с.
12. Шафикова Р. Р. Лексико-семантическое поле концептов "право" и "закон" как национально-культурный фон (на материале башкирских народных и английских пословиц и поговорок). *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2015. № 5. С. 132–136.
13. Швед Е. В., Яцків О. М. Латинсько-український словник юридичної фразеології. Ужгород : ЛІРА. 2020. 90 с.
14. Hartung C. *Sententiarum liber*. Berolini : Sumptibus F. Henscheli, 1872. 266 p.